

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ТЫВА ГУМАНИТАРЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

КИМЭП УНИВЕРСИТЕТІ

ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**«ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ТІЛ, ТАРИХ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ»
атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ**

3-4 шілде, 2014 ж.

МАТЕРИАЛЫ

**международной научно-теоретической конференции
«ТЮРКСКИЙ МИР: ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И
КУЛЬТУРА»**

3-4 июля, 2014 г.

MATERIALS OF

**international scientific-theoretical conference
«TURKIC WORLD: LANGUAGE, HISTORY AND
CULTURE»**

July 3th and 4th, 2014

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Байпаков К.М.	
Города-огузов
Красных В.В.	
Соотношение языка, культуры и лингвокультуры как предмет интегративных исследований
Жумагулов К.Т.	
Свидетельства латинских источников по истории тюркского мира Евразии

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТЮРКОЛОГИИ

Сулейменова Э.Д.	
Язык и письмо: от рун на камне к электронным чернилам
Мұстафаұлы С.	
Қытай қазақтарының тіліндегі фразеологизмдердің варианттылық сипаты
Мадиева Г.Б.	
Қазақстандағы тілдік жағдаят: топонимдердің трансформациясы
Азаматова А.Х.	
Когнитивный аспект терминологической номинации
Ахметжанова А.И.	
Диалог культур как инструмент регулирования
Әбдірәсілов Е.	
Қазақ тіліндегі терминжасам шығармашылығының кейбір мәселелері және техникалық терминдердің жасалымы
Зиядаұлы Б.	
Көне түркілік кейбір байырғы түбір сөздердің қазақ тіліндегі көрінісі
Бектемірова С.Б.	
Түркі филологиясы негіздері еңбегінің ғылыми құндылығы
Бектемірова С.Б., Арсланбаев А.	
Лингвистикалық пәндер қатарындағы лексикографияның орны
Доржу Ч.М.	
О семантической эволюции древнетюркских терминов в тувинском языке
Доржу М.Д.	
Об актуальности переиздания учебников по родному языку и литературе для студентов ТувГУ
Жаналина Л.К.	
Значение с интегративных позиций
Имамбаева Ф.Е.	
Көптілділік қоршауындағы етіс категориясы
Искакова Т.Н., Снодграсс Н.Д.	
Кірме сөз – сөздік қорды толықтыру кезі
Кириллова З.	
Татарский язык как государственный: опыт 20-30-х годов XX века
Koishybayeva G.	
Metaphorical representation of the concept “friendship” in English
Қоңырбекова Т.О.	
Ағылшын және қазақ тілдеріндегі болымсыз сөйлемдердің құрылымдық ерекшеліктері	
Кузембекова Ж.Ж.	
Виды тестовых заданий и тестирование чтения
Мәмбетов Қ.С., Мәмбетова М.Қ.	
Мағжан – түрік рухы, дәуір символы
Молгаждаров Қ.К.	
Жаңа қазақ әліпбиі жайлы ой-толғам және ескертетін жайттар
Машинбаева Г.А.	
Қазіргі БАҚ тіліндегі қоғамдық саяси лексиканың көрінісі

Махсудова О.	
Салалық терм	
Мугтасимов	
Особенности	
Мырзашова А.	
Когнитивная	
фразеологиче	
Набиуллина	
Структурно-п	
Нарынбаева	
К вопросу о с	

Салахова Р.И.	
Роль ономим	
Шыныбеков	
Латын графич	
Туребекова	
Казахская ху	

Саурыков Е.	
Тюркские ру	
Нургожина	
Смена высок	

Smagulova Z.	
Reinstating k	
Бексултан	
Символика	

Асанакунов	
Роль и знач	
Базарбаева	
Сыпайылық	

Баймүрзин	
«Үштұғырл	
Джолдошев	
Кепти орун	

Досанова А.	
Нәтижеге б	
Дүйсенова	
Бастауыш м	

Жаналиева	
Рейтинг –	
Ибраева Ж.	
Іскерлік қа	

Қаймова Б.	
Қазақ және	
этномәдени	
Какишева	
Мифы и ле	

Камзина А.	
Теоретиче	
Карагойш	
Қазақ тілік	

Кондыбаев	
бағдарлам	
Коныбаев	
Интенсивн	

анализ)	
---------------------	--

Ер су ішті (МҚ І. 172). Бұл түбір қазіргі қазақ тілінде де осы тұлғада тұрып «қомағайлана асау, жалмау т.б.» мағыналарда қолданылады. Мысалы: Арлан аузын арандай ашып бір рет қар обып алды [6, 437 б.]. Көрсетші жайын болып оңқанынды. Обырдай опты (сонда) т.б. Демек, көне түркілік оплайу сөзінің түбірі оп, одан опла туынды түбір етістігі жасалған, оплайу үстеулік формасы осы опла етістігінен қалыптасқан. Мағынасы «жайпай, жалмай, қисыпыра, қырыш-жойып» дегенді білдіреді. Оплайу тегді(жайпап тиді, обып тиді, қырып-жойып тиді) болуға тиісті. Оп түбірінен жасалған тілімізде аса қауіпті жалмағыш дерттің атауы болған оба сөзі, ашқарак, көз тоймастықты білдіретін обыр, обық т.б. сөздері бар. Қазақ тіліндегі өп (өбу) сөзінің лексикалық төркіні де осы оп түбірінен алшақ кетпейді.

Қазақ тіліндегі жаңғырық сөзінің төркіні де көне түркілік түбір арқылы айқындауға болады. Көне түркі тілінде қолданылған, сондай-ақ, қазір де кейбір түркі тілдерінде (ұйғыр тілінде) қолданылып жүрген «қайту» мағынасын білдіретін йан түбір етістігі бар. Мысалы, қауаңқа қіғізіз baduni іçikti jükünti jantimz...(Топ 28) Қағанымызға қырғыз халқы бағынды, жүгінді, қайттық (Қ. Сартқожа). Осы йан түбірінен йана (қазіргі және) формасы қалыптасқан. Мысалы, Табуаққа жапа іçikti.(Топ 2) Табғашқа қайта бағынды. Йан түбірінен «жауап» мағынасын білдіретін йанығ, йанут, йан, йанутт варианттары қолданыста болған.[7, 232, 233 б.]. Сондай-ақ, йаңғыр /жаңғыр/, йаңғу/жаңғырық/ сөздері де бар. Жаңғырық сөзінің мағынасы дыбыстың қайта қайтуы екенін ескерсек, йаңғыр, йаңғу сөздерінің түбірі йан емес, йан екенін, түбір соңындағы н дыбысы соңғы ғ дыбысының ықпалымен н-ға өзгерген болуы мүмкін.

Бозбала, бозжігіт тіркестерінің құрамындағы боз сөзі орта түркі жазбаларында бош (қазіргі бос) түрінде айтылып бос, еркін, азат мағыналарында қолданылған. Мысалы: бош ев /бос үй/ (МҚ ІІІ. 125), бош кісі /бос, еркін кісі/ (МҚ ІІІ. 124), бош сөзі малға қарата да қолданылған. Бош йылқы /бос жылқы/ (МҚ І. 330). Халқымыз ұсталмаған, мінілмеген семіз атты құр ат дейді. Жоғарыдағы бош йылқы сөзі осы құр мағынасында қолданылған секілді. Бош сөзі бұдан сырт бойдақ, басы бос деген мағынада да қолданылған. Бош ұрағұт /басы бос әйел/ (МҚ ІІІ. 124). Бош сөзінің осы мағыналарына негізделе отырып бозбала, бозжігіт дегендегі боз сөзінің осы бош екенін аңғару қиын емес. Бош алдымен қазақ тілінде бос болып қалыптасуы, одан соң бала, жігіт сөздерімен тіркесіп қолданылу барысында соңғы сөздің алдыңғы ж, б дыбыстарының ықпалымен сөз соңындағы с дыбысы з-ға өзгеріп босжігіт (бозжігіт), босбала (бозбала) болып қалыптасқандығы байқалады.

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М. –Л., 1951.
2. Ежелгі дәуір әдебиеті. –Алматы, Ана тілі, 1991. –280 бет
3. Сартқожа Қ. Орхон мұралары. 1-кітап. –Астана, 2003. 392 б.
4. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негіздері. –Алматы, "Арыс" баспасы, 2007. –360 бет
5. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. –Алматы, ЗАО:издательство «Мектеп», 2003. –368 с.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. –Алматы, «ғылым» баспасы, 1983. 7-том. –672 б.
7. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.

ТҮРКІ ФИЛОЛОГИЯСЫ НЕГІЗДЕРІ ЕҢБЕГІНІҢ ҒЫЛЫМИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Бектемирова С.Б., bektemirova_s77@mail.ru
(әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан)

Тірек сөздер: түркітану, жазба тіл.

Белгілі түркітанушы, ғалым Алтай Сәрсенұлы Аманжоловтың өр тұлғасы, теңдессіз ғалым бейнесі біздің санамыздан ешуақытта да өшпейді. Ғалымның хаты өлмейді демей ме, дана халқымыз. Артына мол мұра қалдырған Алтай Сәрсенұлының жарқын бейнесі әрдайым жадымызда қалады. Ғалымның ғылымға берілгені соншалықты орта ғасырда өмір сүріп, таза ғылыми шығармашылықпен айналысқан ата-бабаларымыз Әл-Фараби, Махмұд Қашқариларды еске салады. Сол ғұламалар ғылым тазалығына қалай көңіл бөлсе, Алтай Сәрсенұлы да ғылымға сондай құрметпен, таза жүрекпен қараған. Ғалымның соңғы жарық көрген кітаптарының бірі «Түркі филологиясының негіздерін» оқып отырсаңыз, ғалымның ғылымға деген тазалығына, өз ұлты деп соққан жүрегінің ақтығына қайран

қаласыз. Еңбек күрделі, тюркологиялық ғылыми зерттеу болсадағы, әдеби шығарма секілді бас алмай оқысыз. Оқыған сайын тереңіне бойлап, қайтара оқысаңыз қайтара көп байламдар түйесіз. Оны себебі еңбектің жүйелілігі, сондай ыждаһатпен жазылғандығы, автордың жүрегін жарып шыққан сөздерден тізілгендігі, және де ғалымның келешек ұрпаққа айтқан өсиеті екендігінде. Иә өсиет секілді, өйткені еңбектің әр бір тарауынан кейін өз ойын қорытып, сол мәселе бойынша жастарға жол сілтеп отырған. Ғылымға қалай келу керек, ғылыммен қалай айналысу керек, ғылым жолы қандай болады деген секілді сұрақтардың жауабын осы еңбектен таба аласыз.

Енді еңбектің мазмұнына тоқталсақ, кітап он тараудан тұрады. Әр бір тарауға автор лайықты материал беріп отырған. Бірінші тарау – *түркі филологиясының өзекті мәселелері, зерттеуші толғаныстары*; екінші тарау – *тіл және этнос, атаулар сыры*; үшінші тарау – *төркіні бір тіл өрісі*; төртінші тарау – *түрік тілі. Тілдік үлгілер*; бесінші тарау – *көне түркі руникасы*; алтыншы тарау – *көне түркі графикасының өзге түрлері*; жетінші тарау – *көне түркі ескерткіштерін зерттеу жолының негіздері*; сегізінші тарау – *«Құтадғу біліг» дастанынан үзінділер*; тоғызыншы тарау – *араб, латын, орыс графикасы негізіндегі қазақ жазуының үлгілері*; оныншы соңғы тарау – *петроглифтер әлемін зерттеу саяхат*. Ары қарай қорытынды сөз, «Түркі филологиясына кіріспе» пәнінің типтік бағдарламасы берілген.

Кітапты ғалым өзінің ардақты әкесі қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалымдардың бірі Сәрсенұлы Қасымжанұлы Аманжоловтың жарқын бейнесіне арнаған болатын. *«Түркі филологиясы мен тіл ғылымының кемеңгері, ардақты әкемнің жарқын бейнесіне арнаймын».*

Еңбек жалпы түркі филологиясына, түркітанудың өзекті мәселелеріне, түркі тілдері мен халықтарының қалыптасу тарихына, жекелеген түркі тілдерінің өзіндік ерекшеліктеріне, көне түркі жазуының тарихына, жазба ескерткіштерді талдауға арналған.

Түркітануға келем деуші, осы салаға қызығатын жас мамандарға, студенттерге, түркітануға қызығатын жалпы қауымға арналған тамаша еңбек. Еңбектің ғылымилығы да, көркемдік тілі де толыққанды. Автордың осы еңбегін қайтара оқудан еш жалыққан емеспін. Оқыған сайын таным көкжиегіңіз кеңейе түседі.

Түркі филологиясының өзекті мәселелері, зерттеуші толғаныстары деп аталатын бірінші тарау – *жазба дәстүр және әдеби тіл; сөз Қазақстан эпиграфикасы жайында; өнегелі өмір, нұсқалы жол; Қытайдағы түркітану және жазу туралы ойлар; Бауырлас елдің бауырмал құшағы; Түрік еліне, Түрік жеріне ризамын; Әке туралы толғаныс* деп аталатын шағын тараушалардан тұрады. Мұндағы әр бір тараушалардың не жөнінде екендігін аттары айтып тұр. Жазба дәстүр және әдеби тіл тармақшасында көне түркі ескерткіштері көне түркі әдеби тілдерінің болғандығы дәлелдейді деген пікірді басшылыққа алған. Көне түркі жазба тілдері тарихи даму барысымен, манихей, соғды араб жазуларындағы жазба дәстүр ескі түркі жазба әдеби тілдерінің дамуына жол ашып, сол бастаудан өзбек, ұйғыр, қарақалпақ, қазақ, түрікмен жазба тілдері тарағаны белгілі. Жазба тілдің бірден бір көрсеткіші жазба ескерткіштер екендігі анық. Олай болса көне түркі тіліндегі ескерткіштер, ескерткіштер тілі қазіргі түркі тілдерінің жазбалық сипатын тым тереңнен алатындығын Алтай Сәрсенұлы дәлелді етіп айтқан.

Сөз Қазақстан Эпиграфикасы жайында тараушасында Қазақстаннан табылған тас, металл, сүйек, сазбалшықтарға ойылып жазылған таңбалар, олардағы мәтін, аударамалары туралы жазған. *Өнегелі өмір, нұсқалы жол* деп аталатын шағын мақала түркітану ғылымындағы елеулі еңбек атқарған лингвист, этнограф, археолог, тюрколог, ғалым, қоғам қайраткері В.В. Радловқа арналған. Алғашқы табылған көне түркі ескерткіштерінің қомақтылары болып саналатын Күлтегін, Білге қағанға арналған ескерткіштерді Н.Ядринцевтің тапқаны белгілі. Көне түркі жазуының құпиясын дат ғалым В.Томсен ашқаны тағы белгілі. Алайда аталмыш ескерткіштердің алғашқы болып аудармасын жасап, жариялаған ғалым В.В. Радлов болатын. Көне түркі ескерткіштерінің мәтініне аударма жасау барысында алғашқыда қателіктер жіберсе де, (В.Томсен тарапынан түзетілген) кейін сол қателіктерді түзеп, түркітану ғылымына білікті мамандар даярлап, түркі халықтарының фольклорын жинап, тілдерін зерттеп көп еңбек сіңірген тұлға екендігін еш естен шығармаймыз.

Қытайдағы түркітану және жазу туралы ойлар. Мұнда ғалым Қытай, елінің астанасы Пекинге барған сапарын жазған. Осы мақаласында лингвист ретінде қытай тілінің ерекшеліктерін көрсетеді. *«Тәуелсіз Қазақстан мен Қытай елінің ғылыми, мәдени байланыстары кеңейе түсуімен түркітану саласында ортақ зерттеулер жүргізілсе, қомақты табыс пен игі нәтижеге қол жеткізуіміз сөзсіз»*, - дейді ғалым. Тарихи жазба деректердің ең ескілері, ең көнесі қытай жылнамалары екендігі белгілі. Көне түркі жазуының жұмбағы шешілмей тұрған кезде Күлтегінге

арналған тас үс ханына арналып орта ғасырлық сызуы бізден әл Қытай жылнам отырды дей ал сұқсак көптеге Сәрсенұлы Қы болатын еді де

Түрік ел сапарларынан бұлдіршіндерг жазған. Бұл т насихаттап өс есейгенде жүр сыныптардан мағлұматтар насихатталаді

Екінші атауды алуал атауы» және

Түркім түркі тілінің қазіргі түркі арғы тарих тармақтана нәр алған т қазіргі түркі кіріспе, 40 маңыздылы Бәрі айқын. айтқан пікір ІІІ мыңжыл Шумер тілі неміс ғалым Бұл пікір шынымен Кеңгер ж айтылғань дәлелдеп к атауының болады.

Үшін тілі және төңірегінд В.В. Радл көне түрк тілдерінің ғалым А. Тонькөк Түркітану Сәрсенұл түркі тіл тайпасы тән екен

арналған тас ұстынның төртінші бетіндегі қытай иероглифтерімен жазылған мәтіннен түріктердің қанына арналып орнатылған ескерткіш екендігі белгілі болған болатын. Жалпы көне түркілік болсын, қазіргі заманғы ғасырлық болсын біздің тарихымыз Қытай деректерімен тығыз байланысты. Оған себеп жазушы бізден әлдеқайда ерте дамыған қытайлықтар тарихты қағазға жазып қалдырып отырған. Әрине Қытай жылнамалары немесе Қытай деректері тарихтың өнін бұзбай сол қалпында хатқа түсіріп қалды дей алмаймын, алайда қытай мұрағаттарына, деректеріне, кітап, жылнамаларына мойын берсеңіз көптеген тың дерек, мәліметтерге, айғақтарға жолығарымыз анық. Сол себепті де Алтай Сәрсенұлы Қытай еліндегі түркітанумен ортақ зерттеулер жасап, бірігіп жұмыс жасау нәтижелі болатын еді деген жоғарыдағы пікірін білдірген болатын.

Түрік еліне, түрік жеріне ризамын деген мақаласында автор Түркия елінде болған ғалымдарларынан түйген ойларын жазған. Тоқ етерін айтқанда Түркияда бастауыш сыныптарда біздің біздеріміздерге көне түркі әліпбиін жаттатқызады, ол кәдімгі мектеп бағдарламасында бар екендігін біз білмейміз. Бұл шынымен үлгі аларлық іс. Балаларға жас басынан ата-бабалары қалдырған мұраны қысқартып өсірер болса, жас баланың Отанға деген сүйіспеншілігі тереңнен тамыр тартып, ол жас кезінде жүрегіндегі сол отансүйгіштік жапырағын жайып, жемісін берер еді. Біздің елімізде де орта сыныптардан бастап Күлтегін, Білге қаған (Орхон-Енисей) ескерткіштері туралы алғашқы мағлұматтар берілуде. Болашақта біздің елде көне түркі әліпбиі, жазуы жеткілікті дәрежеде қолданылатыны дегенге сенемін.

Екінші тіл және этнос, атаулар сырғы деген тарауда *көне түркі этногенезі проблемасы; алғашқы атаулар сыр бар; XV ғасыр қазақ шипагерінің сөз байлығы; шежіре мәліметтері; «Албан атауы» жөнінде; «Қазақ атауы» жөнінде* секілді тақырыптар қамтылған.

Түркітану ғылымының аса маңызды да күрделі саласы көне түркі этногенезі мен алғашқы түркі тілінің дамуына келіп тірелетін проблемалары болып табылады. Бұл мәселені шешпейінше алғашқы түркі халықтарының ата-баба, үрім-бұтақ зәуатының басынан кешкен өмір өткелдерін де, тарихын да, көне түркі тілінің қалыптасып, дамуының жөн-жосығын да, сала-саламен қарастырмақтана өрбуін де, өркені өсе келіп бүгінгі тілімізбен жалғасуын да, халықтардың бір тамырдан өсіп келе жатқандығын да, өркені өсе келіп бүгінгі тілімізбен жалғасуын да, халықтардың бір тамырдан өсіп келе жатқандығын да, көне түркі этногенезін де, басқасын былай қойғанда, алғашқы түркі тілдес халықтардың шығу тегін де ашып көрсету әрине, қиын (Түркі филологиясына кіріспе, 40 б.). Түркітанудың ең өзекті мәселелерінің бірі көне түркі этногенезі проблемасының маңыздылығын Алтай Сәрсенұлы осылай бағамдайды. Ғалымның осы ойына пікір қосудың өзі артық. Сөзді айқыны. Осы орайда ғалым көне түркі тілінің шығуын ежелгі шумерлермен байланыстырып отырған пікірін келтірмекпін. Түрік тілі жөніндегі ең алғашқы мәлімет Шумерден табылған б.д.д. IV-III мыңжылдықтарды меңзейтін идеографиялық жазба ескерткіштерінен байқалатындығын айтады. Шумер тілінің ескерткіштерінен көне түркі тіліне тән ортақ лексикалар кездескен. Осыған қатысты мәлімет ғалым Ф.Хоммель шумер тілімен алтай тілдерінің туыстастығы туралы пікір айтқан болатын. Бұл пікір дәлелденбесе де, көне түркі тілі мен шумер тіліндегі лексикалық ортақ элементтер шынымен ойлантады. Осы тұрғыда Алтай Сәрсенұлы Шумер атауын сарыарқадағы Кеңгір өзені, Кеңгер жерімен байланыстырады. *Шумердің өз аты аккад (семит) тілінде бұрмаланып табылғанын, шын аты Кеңгер немесе Кеңер болғандығын белгілі шумеролог А.Фалькенштейн дәлелдеп көрсетті (Түркі филологиясына кіріспе, 45б.).* Ғалымның пікірінше Кеңгір өзені мен Шумер атауының сәйкес келуі тегін емес, тілдік жақындық мен тайпалардың араласып байланысуынан пайда болады.

Үшінші Төркіні бір тіл өрісі тарауында *тілдік туыстастық және түркі тілдері; Көне түркі тілі және оның диалектілері* секілді тақырыптар қамтылған. Бұл тарауда да ғалым осы мәселелер таңірегіндегі өзінің ғылыми пікірлерін дәлелді келтіреді. Көне түркі тілін, ескерткіштерін зерттеген В.В. Радлов бастаған, С.Е. Малов, А.Н. Кононов, А. Габен секілді көптеген түркітанушы ғалымдар көне түркі тілдерінің диалектілері туралы жазды, зерттеді. Әсіресе В.В. Радлов ұсынған көне түркі тілдерінің солтүстік, оңтүстік және аралас диалектілері болған дегені пікірін келтіреді. Сонымен қатар ғалым А.Н. Кононов ашина және ашиде диалектісі деп бөліп алып, Күлтегін ескерткішінің ашина, Тоныкөк жазуын ашиде тайпасының диалектісімен жазылған дейтін пікірін де айтқан болатын. Түркітанушы ғалымдардың айтқан пікірлерін жоққа шығармай, олармен санаса отырып Алтай Сәрсенұлы түркі тілдерін алғашқы болып жіктеген, зерттеген Махмұд Қашқаридің еңбегіне осы көне түркі тілдерінің диалектілері мәселесі төңірегінде де жүгіну керектігін айтады. М. Қашқари арғы тайпасы оғлан сөзін оғла деп айтатындығын, дж-й джоғ – йоғ құбылысы оғыз бен қыпшақ тілдеріне тән екендігін жазып кеткен болатын. Ғалымның сөзімен қорытсақ *көне түркі диалектілерінің*

ерекшеліктерін жан-жақты айқындау түркі тілдерінің тарихи дамуын терең тануға мүмкін береді.

Төртінші тарау – түрік тілі. Тілдік үлгілер де түрік тілі туралы ғалымның тілші маман ретінде пікірі, түрікше-қазақша мақал-мәтелдер, түрік тіліндегі мәтіндер, олардың қазақша аудармалар берілген. Атап айтар болсақ, *Қорқыт ата* аңыз аудармасымен, Мехмет Емин, Решат Нури, Назим Хикмет, Әзиз Несин, сынды авторлардың таңдаулы шығармаларынан үзінділер аудармаларымен қос берілген. Сонымен қатар түрікше-қазақша фразеологиялық сөздік, сөздіктің құрылысы мен жасалған тәсілдеріне де осы тараудан орын берілген.

Бесінші тарау – көне түркі руникасында еңбектің ең негізгі бөлігі берілген. Көне түркі руникалық жазу ескерткіштері, жазудың алғашқы түрлеріне көз салғанда, Орхон жазу ескерткіштерінің текстологиясы жайында, Енисей жазба ескерткіштерінің жинағы туралы, Талас руникасының түрлері, Енисей руникасының түрлері, Орхон руникасының түрлері, Құлтепе ескерткіші, Түйнұқұқ ескерткіші, Онгин ескерткіші деп аталатын бөлімдерінен ғалымның көне түркі тіліндегі ескерткіштерге жасаған талдауымен қоса аудармасын, ғылыми көзқарасымен таныса аласыз. Көне түркі ескерткіштерінің ең маңызды үлкендері болып саналатын Орхон, Талас, Енисей ескерткіштеріне қайыра тоқталып, олардың ең үлкен ескерткіштері дегендерінің көне түркі мәтініне өзінің жасаған аудармасын ұсынған. Басқа зерттеушілер тарапынан болған бірқатар қателіктерге көзжұмбай, орынды көрсетіп кетіп отырған. Көне түркі жазуының жұмбағы толық шешілген кезде дүниежүзінегі алғашқы алфавиттің пайда болу проблемасы шешіледі. Көне түркі жазуы әріптік жазу екендігі шындық. Алайда кез келген жазудың қалыптасу тарихына қарар болса бірден әріптік жазу болып пайда болма салмайды. Жазу өзінің даму кезеңдерінен өтіп барып қажеттілік арта түспек. Сол секілді көне түркі жазуы әріптік жазу болып қалыптасудан бұрын пиктографиялық, идеографиялық жазулар кезеңін басынан өткерді. Оған дәлел Қазақстан, Моңғолия, Қырғызстан, Ресей территорияларынан табылған тасқа қашалған, мерзімі жағынан өте көне таутеке, күнқұдай, түйе, балық, аңшы, жылқылар бейнеленген суреттерді айтсақ болады. Көне түркілік мәдениеттің алғашқы бастамалары осылар болатын. Жазудың алғашқы түрлері деген тараушада ғалым осы мәселе төңірегінде көп соны пікірлер білдірген болатын. Толығырақ еңбектен танысыңыздар.

Алтыншы – көне түркі графикасының өзге түрлері деп аталатын тарауда ата-бабамыз көне грек алфавитін білген, Манихей және ұйғыр жазуындағы көне түркі ескерткіштері, Араб жазуындағы орта ғасыр түркі ескерткіштері мен ескі жазба тіліміз жөнінде деген бірқатар өзекті мәселелер сөз болған. 1962 жылы Жетісу жеріндегі Тайғақ шатқалынан тибет жазуымен қатар грек жазуы жазылған тас табылған болатын. Осындағы грек жазуын зерттеп, аударып алғаш жариялаған – ғалым Алтай Сәрсенұлы болатын. Осыған байланысты ғалымның пікірін толық келтірсем: Біздің ойымызша, көне грек жазуы Ескендір патшаның заманында, я одан бір-екі ғасыр бұрын таралып, Орта Азия мен Қазақстан жерінде алдебір құпия «өнер» есебінде, буддалық монастырьлерде ұзақ уақыт өткеніне қарамастан, өзгерілмеген қалпында қолданылған. Көне түркі алфавиті мен ертедегі грек алфавиттерінің арасында генетикалық байланыс, туыстық байқалып отыр. Көне грек графикасына негізделген көне түркі жазуы 1964 жылы Кетпентау жотасының Таңбалытас деген жерінен табылды. Бұл жазу таутеке бейнесіне бірге үлкен жартасқа қашалған. Табылған жазудың құрамында жеті әріп бар (негізінен, көне гректікі, біреуі – көне түркі руникалық Q Қ әрпі, ал В Б әрпі осы екі алфавитке де тән). Бұл жазу көне түркі тілінде оңнан солға қарай оқылады: ақ бапам «ақ бабам, қасиетті бабам, ардақты арғы атам» (Түркі филологиясына кіріспе, 228 б.).

Жетінші тарау – көне түркі ескерткіштерінің зерттеу жолында тарауында көне таңбалар сырына үңілгенде, Кеңгерес – Кеңгір (руникалық ескерткіштерді оқу методикасы туралы), Батыс Қазақстаннан табылған қола айнадағы көне жазу, Шығыс Қазақстаннан табылған көне түркі руникалық ойма жазуларысыр шертеді. Ақыртас кешенінен табылған руникалық жазу, Киелі Меркідегі руникалық жазулар, Орхон мәтіндерінің қазақша аудармасына қатысты бірқатар ескертпелер деген тақырыптар сөз болады. Көне түркі бітігі (жазуы) тек тасқа қашалып жазылған жоқ, сонымен қатар қағазға, ағашқа, тұрмыстық бұйымдарға да ойылып жазылған болатын. Соның дәлелі айнаға және Есік қорғанынан табылған күміс тостағаншаға (түркітанушы Қ.Сартқожаұлының пікірінші күміс ожау) ойылып жазылған жазуларға Алтай Сәрсенұлы талдау, аударма жасаған болатын. Сол мұралардың аудармалары мен текстологиясымен еңбектен толық таныса аласыздар.

Сегізінші тарау – «Құтатқу білігі» дастанынан үзінділер, дастанның Ұйғыр жазуындағы Герат және Араб жазуындағы Наманган нұсқасына орын берілген.

Тоғызын тарауында Араб қазақ алфавит ғылыми көзқарасын Сызықтардан Ең соңғы мұра, Буырлы петроглифте, Ғалымның қызмет етуге қосымша тал, Ғылым мәлімет болжамды дарынсыз айтыл болсақ, адалдық,

Егер де жас сөндіріп, сақтап, р)

Өмірді түсінсек болса, дақ сарқыл ғылым мұқия са бейне бінен қаттуар қиы

Тіл мен Ана тіл

Естен жер-су – әрб салада

Талай Көп

Жан бұрын

Тоғызыншы – араб, латын, орыс графикасы негізіндегі қазақ жазуының үлгілерінде дейтін тарауында Араб-қазақ алфавитінің реформаланған жаңа түрі, орыс графикасына негізделген қазіргі қазақ алфавиті, араб-қазақ көркем жазуының түрлері, С. Аманжолов оның өнегелі өмір жолы мен ғылыми көзқарастары, ханзуша-қазақша сауаттық сөздік, ханзуша-қазақша диалог, А.С. Аманжолов, Сызықтардан сыр тартсақ, Өшпес өмір үні секілді мақалаларға орын берілген.

Ең соңғы петроглифтер әлеміне саяхат дейтін тарауда Қалба бейнелері, Көне бейне, жұмбақ мирас, Буырлыбұлақ қазынасы, Жармадағы таңбалы тастар, Көненің көзі атамекенде, Шыңғыстау петроглифтері секілді тақырыптағы зерттеулері бірлген.

Ғалымның болашақ жас ғалымдарды ғылымның тазалығына, адалдыққа, Отанды сүйіп, ол үшін қызмет етуге, талмай еңбектенуге шақырған өсиеттерін ұсынамын. Ғалымның осы айтқандарына қосымша талдаудың өзі артық секілді. Өздеріңіз көңіл көзімен оқып, бағамдарсыздар.

Ғылыми шығармашылық, әдетте, ғылыми әдебиеттерді оқу барысында тақырып бойынша мәліметтер жинаудан басталады. Одан соң зерттеудің бағдарламасы белгіленеді. Ғылыми болжамды жасап, тоқтамға келген соң, зерттеудің нәтижелері жинақталады. Сонымен бірге дарынсыз жұмыстарда кездесетін қолданбауға тиісті амалдарға, теріс бағыттарға әділ сын айтылып, ғылымның шынайы дамуы үшін керексіз нәрселерді жою жолдары ұсынылады.

Болашақ зерттеуші-маман, ең алдымен, жарқын ой-мақсатын көздеп, Отанына берілгендік, адалдық, табандылық, азаматтық ерлік, еңбекқорлық, ізденімпаздық сияқты нағыз ғалымға тән қасиеттерді бойына сіңіруі қажет.

Түркі филологиясы түркітану ғылымының іргетасы болғандықтан, жас ұрпақтың биік ұлттық санасын тәрбиелейді.

Егер де жауырды жаба тоқып, қыңырлық пен өзімшілдіктің шаибауын көтерсек, ғылымның отын сөндіріп, күліне ғана ие болып қалуымыз ықтимал. Моральдық тазалықты көздің қарашығындай сақтап, рухани байлықты шын жанашырлықпен, қырағылықпен қорғау – азаматтық міндет екенін ұмытпауға тиістіміз.

Өмірдің дамуына бөгет жасайтын келеңсіз көріністермен батыл күресу – заман талабы деп түсінсек, оған үн қосу әрбір адал адамның адамгершілік парызына айналып отырғаны ақиқат. Олай болса, ғылымның өркендеуіне кедергі келтіретін кертартпалық пен пайдакүнемдікті, жалған дақпырт, жасанды дәрежені абырой тұтқан жандайшаптармен батыл күресіп, ескінің сарқынишақтары меңдеген теріс пиғылдарға соққы беретін мезгіл әлдеқашан жеткен. Өйткені ғылым күнкөрістің қамы үшін жасалған сауынды сиырдың сүмесіні де емес, кәсіпқордың қалыпқа құя салатын бұйымы да емес, жалынына жанын күйдіріп, ақыл азабын кешіп қана жасалатын бейне бір түпсіз терең мұхит қой. Әрине мұхиттың суы ащы, дауылы үрейлі, толқыны асау, қауіп пен қатері де мол. Сыры да тұңғыш. Ғылым жолы да осы іспетті. Білім кемесіне мінген адамға тұар қиындықтың түрі көп, тек оның азабына қасқая қарсы тұрып, төтеп беру үшін қайсарлық пен батылдыққа, тапқырлық пен шыдамдылыққа белін бекем буса ғана мерейлі болмақ.

Тіл мен этностың бірегейлігін ескерсек, этностың өз ана тілін қадірлеуі әбден заңды болары хақ. Ана тіліне деген шынайы сүйіспеншілік пен құрмет халықтың сана-сезімі неғұрлым дамыған сайын, соғұрлым кемелденіп өсіп, өркендей түсудің нышаны болып табылады.

Естен кетпес ел тірлігін, халықтың өмір салты мен тіршілік тынысын жан-жақты аңғартатын жер-су атауларының дұрыс аталып, орынсыз өзгерістерге түспей байырғы мәнін сақтауға мән беру – әрбір ұрпақтың тарих алдындағы борышы. Ал оның ғылыми, қоғамдық мән-мазмұнын ашу бұл саладағы ғалымдармен ар-ұждан алдындағы азаматтық жауапкершілік пен саналықты талап етеді.

Талай ғалымдарды тамсандырып, сырын ішке бүккән асыл мұраның әлі де айтары көп екені даусыз.

Көне түркі руникалық жазуы дүниежүзілік мәдениетпен ұштасып, тамыры тереңде жатқан гажайып асыл қазына деп білеміз.

Жан-жақты үңіліп, түпнұсқамен мұқият салыстырып, көне түркі руникалық ескерткіштерінің бұрынғы басылымдарында кеткен мәтіндегі кемшіліктерін түзетіп, ғылыми талаптарға сай жаңа

басылымын шығарудың кезеңі жеткен сияқты. Оның ыждағатты жүзеге асуын түркітану ғалымдардың абыройлы міндеті деп білеміз.

Жалпы алғанда, көне түркі руникасының жиынтығы әсеке адамдардың еншісі емес, оны зерттеу барлық ғалымдарға ортақ дүние болғандықтан, олардың жан-жақты талқысына түсіп, бұл саладағы қол жеткен тәжірибелер мен анықталған заңдылықтар ескеріліп, түркі руникалы жазуларының оқылуы мен аударылуы бірлікте берілсе нұр үстіне нұр болар еді.

Еліміздегі ежелгі мәдени қордың қалтарыста қалып жатқан мұраларына көңіл бөліп Қазақстан түпкір-түпкірлеріне зерттеу жүргізілсе, әлі де сыры ашылмаған ғажап дүниелер кездесетіні

Халқымыздың бұдан мыңдаған жылдар бұрынғы тарихын баяндайтын ескерткіштердің ішінде тастарға салынған суреттер мен таңбалардың орны ерекше. Бұл мұра осыдан 2-3 мың жыл бұрын алғашқы көшпенділер дәуірінде, кейбіреуі одан да бұрын пайда болған. Оны рухани байлықтың көзі деп танып, алғашқы адамдар өмір тіршілігінен хабар беретін, ғасырлар қойнауында жатқан олардың ісі мен әрекетінің, түсінік-нанымдарының ізі деп қарап, ғылыми зерттеп игі мұраға айналдыруға тиіспіз.

Осынша сырды шертетін атамекен – көненің көзі, рухани дем беретін қолдаушымыз да, қорғаушымыз да екені аян. Оның бедерлі белгілері мен қойнауы толған қазына ескерткіштерін қорғап, зерттеп, біліп, жанымызды жадыратар кеніштеріне ізгілікпен қарау – парыз.

Көңіліңмен көп бақсаң ғана елес берер небір ғажап сырға толы петроглифтер Абай жеріндегі аспан астындағы пиктографиялық, идеографиялық мұражай іспетті. Сан ғасырды артқа тастап бізге жетіп отырған алғашқы жазу түрлері таным-түйсігімізге әсер етумен ғана тынбай, бабаларымыздың ой-қиялымен сұхбаттасып, тілдесуге мүмкіндік туғызушы бір ғанибет. Ғылыммен шұғылдану қоғамға қажет болмаса, нәтижесі шамалы. Менің қызметімнің қос қанаты бар. Бірі – ғылыми ізденістер, екіншісі – жастарға білім беру, шәкірт тәрбиелеу.

Түркі филологиясы мен түркологияның маңызды мәселелерін ойдағыдай бірігіп шешу – кейінгі буын ғалымдардың ардақты міндеті.

«Асыл – тастан, өнер – жастан» демей ме, бүгінгі жастардан үміттіміз. Жас ғалымдарға ерінбей-жалықпай көп іздену қажет.

Міне ғалым өмірінің соңғы жылдарында осылай қазіргі түркітанудағы өзекті мәселелерді тізіп, зерттеп, болашақ түркітанушы мамандарға жол көрсетуші боларлық тамаша ғылыми зерттеу еңбегін сондай бір үмітпен, сеніммен қалдырып кетті. Әрине, Алтай Сәрсенұлының бұдан да басқа ғылыми еңбектері, зерттеу монографиялары, мақалалары баршылық. Алайда жоғарыда атап өткеніміздей ғалымның көз жұмарынан біраз ғана уақыт бұрын қолынан туындаған осы еңбегінің маңызы зор. Әйгілі түркітанушы Алтай Сәрсенұлының қазіргі Қазақстан түркологиясы отансүйгіш, еліне шын берілген жас маманға ауадай зәру екендігін кітаптың өн бойында ескертіп, үміт күтумен болған. Үмітінді ақтармыз, құрметті Алтай Сәрсенұлы!

«Лекси
жазамын. С
Қазіргі мағ
сөздіктерді
Лекси
Ефронның
«лексиколо
«сөздік» м
беріледі.
Ағай
лексикон к
Аталмыш
Үлке
(1938 ж.)
бойынша :
термин к
теориясы
«Бр
«лексиког
көрнекті
біріншіде
арасында
құрастыр
пкіртала
Кө
кітабынд
баға бер
бойынш
Ба
танымал
көпжыл
нысаны
объект
У
лексико
табысп
«Лекси
күрделі
шешім
Д
тек тек
(әртүр
мәселе